

Krzysztof Kossarzecki

(Warszawa)

FORTECE I ZAMKI RADZIWIŁŁOWSKIE W XVII–XVIII WIEKU NA PODSTAWIE ZACHOWANYCH ARCHIWALIÓW W ARCHIWUM WARSZAWSKIM RADZIWIŁŁÓW

W okresie XVII–XVIII stulecia w posiadaniu Radziwiłłów znajdowało się wiele umocnionych obiektów położonych na ziemiach wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niektóre z nich ze względu na swoją wielkość, rodzaj fortyfikacji, załogę wojskową i znaczenie militarne nazywane są w źródłach „fortecami”. Przy większości pozostaje jednak określenie „zamek”. Proces odróżniania w archiwaliach „fortec” od „zamków” postępował przez wiek XVII¹. Sam książę Bogusław Radziwiłł obeznany przecież ze sztuką wojskową, w tym i w zagadnieniach z dziedziny fortyfikacji, w swojej „Informacji domowej i politycznej...” pisał niejako w imieniu wszystkich Radziwiłłów: „Ponieważ mamy fortece znaczne i dobre [...]”. W następnych zdaniach tego dzieła, pisząc o radziwiłłowskich fortcach wymienił: Słuck, Nieśwież, Birże i Ołykę². Pozostałe zaś umocnione punkty określano jako „zamki”. Nie oznacza to, że z czasem zarzucono całkowicie nazwę „zamek” przy opisie obiektów uważanych raczej za fortece. Spotykamy się z tym także w XVIII w. Występuje ona zazwyczaj w inwentarzach, które tworzyli najczęściej nie bardzo przykładowo się do kwestii terminologicznych i niezbyt zorientowani w kwestiach militarnych miejscowi zarządcy dóbr. Natomiast osoby obyte z wojskowością zazwyczaj trafnie operowały powyższymi terminami i potrafiły odróżnić fortecę od zamku, przykładowo przy opisie fortecy słuckiej, w składzie której wyróżniano dwa zamki.

¹ Zob. B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 1998, s. 75–78; U. Augustyniak, *Drewniane dwory Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku — rezydencje czy siedziby?* [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, pod red. E. Opalińskiego, T. Wiślicza, Warszawa 2001, s. 104.

² Dokument ten jest opublikowany w: W. Syrokomla, *Przyczynki do historii domowej w Polsce*, Wilno 1858, s. 43–60.

Inwentarze dóbr radziwiłłowskich dość często zaznaczają obecność „zamek” leżących w obrębie opisywanej majątności. Można zapytać o to, czym był taki zamek, jakie spełniał funkcje i na ile związane były one z tymi czysto militarnymi? Okazuje się, że nie było to określenie precyzyjne. Zazwyczaj używano go na opisanie obiektów ufortyfikowanych, które ze względu na słabość swoich umocnień pełniły raczej lokalne role administracyjne i sądowe, a nie czysto wojskowe. Jak wynika z przedstawionych niżej dokumentów, był to zazwyczaj zespół drewnianych budynków położonych w naturalnie obronnym miejscu otoczony wałem ziemnym, palisadą z pni dębowych lub innych, często fosą. Posiadał dodatkowo umocnioną bramę, a gdy była fosa lub głęboki rów to także most zwodzony. Terminem „zamek” określano niekiedy także rezydencje magnackie, nie tylko radziwiłłowskie, którym w danym okresie trudno byłoby przypisać taką rolę. Rola militarna tych „zamek” w razie nieprzyjacielskiego najazdu okazywała się bardzo często nikła lub nawet żadna. Nie oznacza to jednak, że nie pełniły one z powodzeniem takiej funkcji w okresie wcześniejszym. Skutkiem jednak wieloletnich zaniedbań było nie tylko nieprzystosowanie wielu z nich do zmieniających się wymogów sztuki wojennej, ale także kompletny brak wyposażenia i postępująca ruina umocnień. Z tych wszystkich słabości zdawano sobie sprawę wśród wojskowych litewskich w XVI–XVIII w. Już Józef Naronowicz–Naroński, wymieniając w połowie XVII w. godne uwagi zamki w Wielkim Księstwie Litewskim wyliczył tylko trzy radziwiłłowskie — Mir, Nieśwież i Słuck. Henryk Wisner, pisząc o wojsku litewskim z pierwszej połowy XVII w. spośród omawianych twierdz litewskich, radziwiłłowskim poświęcił uwagę tylko w wypadku Birż i Słucka³. Jednak w okresie pokoju i sporządzania inwentarzy, położony w mieście lub obok niego, umocniony — chociaż mizernie — obiekt skutecznie pełnił zadania administracyjne i porządkowe wobec okolicznych dóbr, a jego załoga umiała utrzymać w ryzach bliższych i dalszych mieszkańców. Było to widoczne choćby w burzliwym okresie drugiej połowy XVII w. na przykładzie wydzielanych z garnizonu fortecy słuckiej załóg, które kierowano do oddalonych zamków (np. Petrykowicze, Kopyś, Lubecz, Siebież) lub nieumocnionych majątności w celu ich ochrony, a przy okazji zbierania podatków, prowiantu i kontrolowania zachowania niespokojnych poddanych.

W wypadku twierdz radziwiłłowskich, przeglądając źródła znajdujące się w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów, nie sposób nie dostrzec zmieniającego się stosunku samych Radziwiłłów oraz ich urzędników do twierdz czy zamków. O ile w XVI i nawet jeszcze w drugiej połowie XVII w. widoczna była troska o stan ich fortyfikacji, połączona z rozumieniem ich roli w systemie obronności kraju, o tyle pod koniec stulecia XVII i na początku następnego prawie całkowicie ona zanikła. Związane to było zapewne z ówczesnym przejściowym osłabieniem tego rodu i nie zawsze korzystnymi rządami oficjalistów radziwiłłowskich oraz zatargami z Sapiehami o tzw. dobra neuburskie, a w końcu z zamętem i zniszczeniami okresu wojny północnej na Litwie. W rezultacie stan umocnień większych i mniejszych twierdz czy zamków na skutek wieloletniego braku zainteresowania ich konserwacją

³ H. Wisner, *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku*, cz. II, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 20, 1976, s. 19, 20, 24, 25. Opinia J. Naronowicza–Narońskiego, *ibidem*, s. 15.

gwałtownie się pogorszył. Opisy pełne są wzmianek o gnijących drewnianych umocnieniach, zapadających się wałach, zamulonych fosach⁴. Dotyczy to także wyposażenia cekhauzów i stanu załóg. Zniszczeń i spustoszeń w ich wyposażeniu dopełniły wojska szwedzkie, rosyjskie, a także litewskie w okresie wojny północnej⁵. Postępujący kryzys wojskowości całej Rzeczypospolitej sprawił, że w XVIII w. poszczególne zamki, a nawet taka twierdza jak Słuck, w coraz większym stopniu tracą swoją rolę militarną, pełniąc jedynie funkcje administracyjno-gospodarcze. Stają się siedzibą zarządców poszczególnych dóbr radziwiłłowskich. Kurczą się lub zanikają niekiedy zupełnie załogi, a ich obowiązki w coraz większym stopniu składano na zależnych ziemian osiadłych w okolicznych dobrach lub na kozaków. W osiemnastowiecznych inwentarzach na ogół zmniejsza się ilość miejsca poświęcana opisowi zamku i jego umocnień, jeżeli już pojawia się obraz arsenału to zazwyczaj wyposażenie wojenne reprezentowane jest w nim bardzo skromnie, a i to najczęściej opatrzone jest dopiskiem w rodzaju: „Ammunicyja staroświecka w zamku najdujaca się”⁶. Sytuacja wydaje się poprawiać mniej więcej od lat 20. i 30. XVIII w. Wzmocniony swoją pozycję na Litwie, Radziwiłłowie zaczynają więcej uwagi i starań poświęcać swoim fortecom i zamkom. Widoczne jest to wyraźnie w inwentarzach — w zawartych w nich poleceniach przeprowadzenia napraw oraz w potwierdzeniach ich wykonania. Wiele starań poświęcono organizacji i odbudowie garnizonów i arsenałów, co widoczne jest zwłaszcza w czasach Hieronima Floriana Radziwiłła. I chociaż wiele planów wobec zamków pozostawało najczęściej w sferze zamierzeń, to w kilku wypadkach inwentarze odnotowują wyraźną poprawę stanu umocnień, zaś wśród załóg wielu mniejszych zamków pojawiają się żołnierze odkomenderowani z licznego garnizonu słuckiego⁷.

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów zawiera dużą liczbę materiału źródłowego pozwalającego prowadzić badania nad fortecami i zamkami należącymi do tego rodu w okresie XVI–XVIII w. Znaczna ich większość dotyczy drugiej połowy XVII w. i następnego stulecia. Znaczącą trudnością podczas korzystania z tych zbiorów jest ogromne rozproszenie interesujących nas dokumentów po różnych działach tego archiwum. Dlatego niezwykle trudnym zadaniem jest przeprowadzenie wyczerpu-

⁴ Zob. Inwentarz Newla z 1759 r., AGAD, AR, dz. XXV, nr 2623/3, s. 5–7; Inwentarz Siebieża z 1717 r., ibidem, nr 3687/1, s. 3, 4; Inwentarz Siebieża z 1759 r., ibidem, nr 3692/1, s. 3; „Puncta o Fortecyje Słuckiej i Garnizonie [...]”, 8 lipca 1767 r., AR, dz. VII, nr 678.

⁵ Wyraźnie o tym wspominają: Inwentarz Dawidgródka z 1720 r., AGAD, AR, dz. XXV, nr 680, s. 5, 6; Inwentarze Birż z 1736 r., ibidem, nr 241, s. 3, oraz inny z XVIII w., ibidem, nr 248/1, s. 2; Inwentarz Kopysi z 1717 r., ibidem, nr 1778/1, s. 3–9. O ówczesnych zniszczeniach w Mirze, Nieświeżu i Słucku zob. AGAD, AR, dz. VI, nr II–79, „Zebranie Dni z Kalendarzów”.

⁶ Zob. Inwentarz Newla z 1749 r., AGAD, AR, dz. XXV, nr 2622, s. 6.

⁷ Szczególną troskę zawsze okazywano Słuckowi, zob. Inwentarze z 1765 r., ibidem, nr 3839 a; z 1767 r., nr 3841/1; z 1791 r., nr 3851. Dbano też o zamek w Kopysi, zob. Inwentarz Kopysi z 1731 r., nr 1781/2, s. 5–8; z 1747 r., ibidem, nr 1788/1, s. 5–7. Za Hieronima Floriana Radziwiłła odnowiono też zamek w Siebieżu, zob. Inwentarze z 1749 r., ibidem, nr 3690/1, s. 1–4. Jednak już 10 lat później, w wyniku zastawienia majątności siebieskiej Ludwikowi Pocijowi, strażnikowi W. Ks. Lit., stan zamku ponownie się znacznie pogorszył, zob. Inwentarz z 1759 r., ibidem, nr 3692/1.

jącej kwerendy i wykorzystanie wszystkich źródeł do badania wszelkich zagadnień związanych z radziwiłłowskimi fortyfikacjami.

Wiele materiałów archiwalnych dotyczących fortec i zamków radziwiłłowskich znajdziemy w inwentarzach zgromadzonych w dziale XXV Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów. Sporządzane one były do celów czysto praktycznych, gdy dane dobra sprzedawano bądź nabywano, gdy oddawano w dzierżawę lub zastaw. I chociaż opis zamku czy jego umocnień nie był głównym celem inwentarza, to przy jego powstawaniu uwzględniano i tę część nieruchomości oraz jej wyposażenie. Zazwyczaj opis danej majątności zaczynał się od omówienia zamku — jeśli on oczywiście znajdował się tam. W dużej grupie inwentarzy, z których wiele liczy sobie po kilkaset stron, da się wydobyć wiele wiadomości nie tylko na temat stanu umocnień zamku, arsenału, ilości i rodzaju broni oraz znajdującej się w nim amunicji, ale także garnizonu czy zobowiązanych do służby w zamku poddanych. Niekiedy informacje te są nadzwyczaj szczegółowe — podają imiona, nazwiska i wiek pełniących służbę żołnierzy, niższych i wyższych dowódców, a nawet ich stan rodzinny, miejsce i warunki zamieszkania, ciążące na nich powinności itd. Osobne miejsce zajmują w nich (szczególnie w wypadku słuckich) kwestie związane z kwaterunkiem żołnierzy w domach należących do mieszczan. W sytuacji istnienia większej liczby inwentarzy dotyczących jednego obiektu możemy śledzić zmieniający się obraz zamku, jego umocnień, zaopatrzenia arsenału, losów załogi oraz zakres i charakter powinności ludności zależnej i mieszczan wobec zamku, czy stosunek właścicieli do jego funkcji militarnych w okresie XVII–XVIII w.

Najbogatszym w informacje jest zestaw inwentarzy słuckich⁸. Nie każdy z nich traktuje o fortyfikacjach Słucka, ale większość z nich poświęca im wiele uwagi. Najwięcej wiadomości znaleźć można w inwentarzach z lat: 1661 (nr 3831), 1667 (nr 3832, w j. niem.), 1683 (nr 3834/1), 1687 (nr 3834/2), 1689 (nr 3835/1), 1765 (nr 3839a), 1767 (nr 3841/1), 1791 (nr 3851). Miasto podzielone jest w opisach na dwie części — Stare Miasto i Nowe Miasto, w którym jedną z ważniejszych budowli jest „Nowa Forteca Xcia Jemci”. Zazwyczaj w miarę dokładnie przedstawiono: topografię miasta, przebieg ulic, obwarowań wraz z ich szczegółami, obraz zamku niższego i wyższego, położenie ogrodów, sadzawek, błot itd.

Z punktu widzenia wojskowego najciekawsze są opisy zamków słuckich⁹. Zarówno w wypadku Słucka, jak i pozostałych inwentarzy najwięcej dowiedzieć się można o materiale, z jakiego wykonane są fortyfikacje oraz o przestrzennym rozmieszczeniu poszczególnych budowli należących do zamku (brama, most zwodzony, fosa, pomieszczenia dla straży, pomieszczenia więzienne, arsenał, stajnia, magazyny, piekarnia, browar itp.). Najwięcej miejsca zajmuje wyliczenie i opis najdrobniejszego nawet wyposażenia pomieszczeń. Dziwić może fakt

⁸ AGAD, dz. XXV, sygn. 3828–3851. Obejmują okres od 1600 do 1791 r. Dwa opisy zamku słuckiego pochodzące z inwentarzy z 1687 i 1767 r. opublikowali W. Mikulski, J. Zawadzki, *Opisy zamków białoruskich z inwentarzy dóbr przechowywanych w Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, Warszawa 1999, s. 57–88.

⁹ Zamki słuckie opisane są w inwentarzach z 1687 r. s. 3–26; z 1765 r., s. 66–75, 106–114; z 1767 r. s. 3–10, 12–14.

rzadkiego podawania informacji o uzbrojeniu przechowywanym w arsenalach. W wypadku Słucka spotykamy opis zawartości dwóch arsenaliów w inwentarzu z roku 1765¹⁰.

Przy okazji sporządzanie opisu ulic i wykazu rodzin zamieszkujących poszczególne posesje oraz powinności na nich ciążyących zdarzało się, że zaznaczano funkcje wojskowe, jakie konkretna osoba pełniła w garnizonie słuckim. Są to na przykład: „hajduk”, „żołdat”, „dragan”, „kapral dragański”, „oficer dragański”, „porucznik dragański”, „węgierski chorąży”, „regimentowy cyrulik”¹¹. Oznaczano także domy, które zajmowały osoby pełniące główne funkcje w fortecy i majątności słuckiej, jak np. komendanci. Z zagadnieniami tymi wiązał się widoczny w inwentarzach problem zakwaterowania licznej załogi słuckiej¹². Wzbudzał on wiele emocji wśród mieszkańców miasta zwłaszcza, że dały się zauważyć zjawiska nieuczciwego wykupywania się bogatszych mieszczan od kwaterunku żołnierskiego i obarczania tym ciężarem biedniejszych¹³. Konieczność dokładnego sprawdzenia u kogo kwateryją żołnierze przyświecała Abrahamowi Bekierowi de Adlerszfeld, gubernatorowi słuckiemu, który w tym celu nakazał sporządzić inwentarz w 1689 r.¹⁴ Zawiera on długi opis żołnierskich kwater z zaznaczeniem, w których domach są zakwaterowani podoficerowie i żołnierze, a w których nie i dlaczego. Opis sporządzony jest wg kolejnych sotni poszczególnych pułków. Figurują w nim nazwiska dowódców pułków, sotni, a często zwykłych żołnierzy. Wielu właścicieli domów nie mogło udowodnić, że stali u nich żołnierze, ponieważ nie posiadali żądanego zaświadczenia tzw. baletu. Natomiast żadnych trudności nie było, gdy okazywano zapis: „żołnierz Lilewski stał przeszłym Rokiem. Balet wydany w Roku 1688”. Problem kwaterunku był stałym utrapieniem Słucka i widoczny jest również w inwentarzach z następnych lat¹⁵.

Inwentarze przekazują wiele informacji na temat źródeł finansowania i zaopatrzenia fortecy słuckiej. Mieszkańcy Słucka, a także i dalej mieszkający, ale

¹⁰ Słuck 1765, AGAD, dz. XXV, nr 3839 a, s. 108–113. Na temat fortecy słuckiej w okresie wojen połowy XVII w., zob. K. Kossarzecki, *Słuck wobec zagrożenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654–1667* [w:] *Materialy do Htstorii Wojskowości*, Pułtusk 2004, nr 2, s. 93–112; idem, *Forteca słucka w okresie wojen połowy XVII wieku*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, t. II, 2004, s. 41–60.

¹¹ Przykładowo: Słuck 1683, AGAD, dz. XXV, nr 3834/1, s. 1–43.

¹² W okresie szczególnego zagrożenia moskiewskiego i kozackiego sejm w 1655 r., a następnie w 1659 r. podjął decyzję, że załoga słucka miała liczyć do 1000 żołnierzy przyjętych do komputu litewskiego i opłacanych z tego skarbu, zob. *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staranatem XX. Pijarów w Warszawie od 1732 do 1782 roku*, t. 1–10, Petersburg–Kraków–Poznań 1859–1952, t. 4, s. 232 („Praesidium miasta Słucka”), s. 317 („Praesidium Słuckie”). Zob. też rozliczenie tego tysiąca żołnierzy przez skarb litewski za lata 1659–1664: „1662–1664. Garnizon fortecy słuckiej na żołdzie Rzpltej”, AGAD, AR, dz. VII, nr 678.

¹³ Skargi doszły do księcia Bogusława, który energicznie zakazał takiego procederu swoim oficerom w Słucku, zob. instrukcje księcia dla komendantów: Wilhelma Patersona i Jana Grossa, AGAD, AR, dz. VII, nr 678.

¹⁴ Wyraźnie przyznaje się on do tego w słowach dopisanych zaraz na początku kopii inwentarza z 1689 r., AGAD, AR, dz. XXV, nr 3835/2.

¹⁵ Zob. „Rewizya Miasta Słucka w marcu 1712 r.”, AGAD, AR, dz. XXV, nr 3836, s. 39.

należący do majątności słuckiej, obarczeni zostali wieloma powinnościami, takimi jak: warta, robota wałowa, akcyza, dostarczanie świec, określonych ilości zboża, siana itd.¹⁶ Niektóre z nich zostały z czasem zniesione, a wartość utrzymanych przeliczono na pieniądze, które mieszczanie mogli wpłacać zamiast wykonywania tych powinności. Inwentarze zawierają także wykazy wsi wybranieckich z podaniem konkretnych danych o rodzinie wybrańca i ziemi przez niego trzymanej¹⁷ oraz wykazy ziemian zależnych zobowiązanych do służby wojskowej na każde wezwanie Radziwiłła, do którego ich ziemie należały. To samo dotyczyło osiadłych kozaków, którzy mieli się rekrutować z „siedzących” w Księstwie Słuckim. Byli oni przeznaczeni do „pełnienia ledkiej na koniach powinności”¹⁸. Osiemnastowieczne wezwania do pełnienia konkretnych powinności powoływały się na wcześniejsze ustawy określające zakres obowiązków wojskowych ciążyących na poddanych z racji trzymania przez nich ziemi w Księstwie Słuckim. Określają przy tym prawa i ulgi, jakie z okazji służby w forticy żołnierz nabywa¹⁹.

W dziale XXV znajdują się inwentarze omawiające wiele innych zamków radziwiłłowskich. Wśród inwentarzy dotyczących Nieświeża²⁰ najciekawszy opis miejscowego zamku, całości obwarowań i ich stanu zawiera inwentarz z 1673 r.²¹ Znajdziemy w nim także bardzo interesujący opis arsenału zamkowego z dokładnym omówieniem każdego z dział oraz zapasu amunicji. Podobny do niego jest inwentarz sporządzony w 1658 r. przez Łukasza Tyborowskiego, ekonomę nieświeskiego i obrońcę zamku w 1660 r.²² Inwentarze nieświeskie z lat następnych zatracają w opisie zamku i obwarowań swój wojskowy charakter. Stan obwarowań podupada, arsenał zaczyna świecić pustkami, a przykładem może tu być los fosy zamkowej, która zaczęła służyć zupełnie do innych celów: „Fossa koło miasta, że jest zarybiona ma być w dozorze pilnym, żeby żaden nie ważył się w niej łowić, który dozór panu cenkwartrowi porucza się, żeby bronił i sieci zabierał w czym i wszelka pomoc od Zwierzchności ma być dodana”²³. Poza tym inwentarze, chociaż pod względem informacji wojskowych uboższe od tych ze Słucka, podają wiele danych

¹⁶ Wiele powinności, w tym i pieniężnych, narzucił mieszkańcom Słucka i dobrom w księstwie słuckim B. Radziwiłł, zob. AGAD, AR, dz. XXIII, nr 154, s. 639–668.

¹⁷ Słuck 1765, AGAD, dz. XXV, nr 3839a, s. 130; zob. też „Inwentarz wsiów wybranieckich do Słucka Przynależących Sporządzony w Roku 1774”, ibidem, s. 2–6; „Inwentarz stacyi w Xięstwie Słuckim”, ibidem, s. 2–10. Podobnie inwentarze z lat: 1782, nr 3847; 1783, nr 3848 i 3849 czy inwentarz z roku 1791, nr 3851, w którym znajdują się rozdziały zatytułowane: „Inwentarz wsiów Żołnierskich Wybranieckich”, s. 35–49; „Inwentarz ziemian Mundurowych Służebnych czyli Kozaków”, s. 77–88.

¹⁸ Słuck, AGAD, AR, dz. XXV, nr 3839a, s. 202.

¹⁹ Przykładowo: „Inwentarz wiosek Garnizonowych do Fortecy w Xięstwie Słuckim Dóbr Dziedzicznych Jaśnie Oświeconego Xiążęcia Jmci Karola Radziwiłła Woiewody Wileńskiego postanowionych [...] Roku 1781”, AGAD, AR, dz. XXV, nr 3846, s. 13; „Inwentarz wsiów wybranieckich alias Żołnier[skich] [...] Diebus Juliy w Roku 1782”, ibidem, nr 3847, s. 8.

²⁰ W dziale XXV mamy do Nieświeża inwentarze od 1628 r. (nr 2666) po koniec XVIII w. (nr 2698).

²¹ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2695/2, s. 2–12. Opis arsenału na s. 13–16.

²² AGAD, AR, dz. XXV, nr 2695/1.

²³ Ibidem, nr 2682, Inwentarz z 1681 r., s. 24.

związanych z takimi zagadnieniami, jak: utrzymanie załogi i samego zamku, zaopatrzenie w amunicję, obowiązki wobec fortecy osiadłych w dobrach nieświeskich ziemian służebnych i Tatarów²⁴. Na uwagę zasługuje także inwentarz z 1791 r.²⁵ który podaje wykaz wsi i zaścianków, a w nich rodzin, których członkowie zobowiązani byli do służby w „kompaniję nieświeskiej milicijnej” księcia Dominika Radziwiłła.

W tymże dziale XXV spotykamy znaczną liczbę inwentarzy dotyczących położonej nad Dnieprem Kopysi, które powstały między rokiem 1661 a końcem XVIII w.²⁶ Interesujący jest zwłaszcza inwentarz sporządzony w 1661 r., po odebraniu tego miasta z rąk moskiewskich, opisujący wyraźnie „zamek nad Dnieprem wałem otoczony”. Następne inwentarze obrazują starania kolejnych właścicieli o utrzymanie w dobrym stanie miejscowego zamku, którego nie ominęły zniszczenia wojny północnej. W dalszych latach podejmowano prace nad odnową fortyfikacji, dlatego w inwentarzu z 1732 r. można było napisać: „Ten zamek wałem o czterech basztyjonach i palisadami staremi i noworeparowanemi otoczony”. O zamek dbano do końca przynależności tych ziem do Rzeczypospolitej. W inwentarzu z 1773 r. pisano o nim: „Zamek przy mieście Kopysiu nad samym Dnieprem wałem wysokim osypany, w tryanguł opasany, ostawiony palami nowemi około wału zamkowego z trzech stron od miasta fossa, a w tyle bokiem Dniepr idzie”. Inwentarze kopyskie podają także dużo wiadomości o zawartości arsenału — inwentarze z lat 1670, 1724, 1731, 1732. W dziale tym znajdziemy też informacje o metodach zarządzania zamkiem, jego załogą, o obowiązkach namiestników czy gubernatorów kopyskich wobec zamku, a także o powinnościach na rzecz zamku ziemian i bojarów mieszkających w majątności.

Podobne informacje, może już nie tak obfite i dokładne, można odnaleźć w inwentarzach dotyczących innych zamków radziwiłłowskich, takich jak: Dawidgródek za lata 1631–1788²⁷, Siebież za lata 1619–1769²⁸, Newel za lata 1619–1766²⁹, Lubecz za lata 1661–1754³⁰, Mir za lata 1677–1721³¹, Birże za lata 1666–1736 oraz

²⁴ Dla przykładu: Inwentarz z 1628 r., AGAD, AR, dz. XXV, nr 2666, s. 76–80; Inwentarz z 1681 r., ibidem, s. 71–73.

²⁵ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2702.

²⁶ Ibidem, nr 1766–1792.

²⁷ Ibidem, nr 673–683a. Opisy zamku dawidgródeckiego z inwentarzy z lat 1675, 1692, 1696, 1720 zostały opublikowane przez W. Mikulskiego i J. Zawadzkiego, *Opty zamków*, s. 37–44.

²⁸ AGAD, AR, dz. XXV, nr 3682–3694. Inwentarz z 1619 r. sporządzony, gdy Jerzy Siwicki, wojski witebski, i Iwan Mieszczeryn, rotmistrz królewski, odbierali Siebież i Newel z rąk moskiewskich, znajduje się w Inwentarzu newelskim i siebieskim z 1619 r., ibidem, nr 2612, s. 69–71, 115–119. Oprócz opisu zamku podane jest w nim zaopatrzenie go w amunicję i armaty. Warto zauważyć, że inwentarz ten (s. 143) podaje opis odbieranego wówczas z rąk moskiewskich zamku w Nowogródku Siewierskim. Zamek Siebieski opisany jest także w inwentarzu newelskim i siebieskim z 1629 r., ibidem, nr 2613, s. 44–46.

²⁹ AGAD, AR, dz. XXV, nr 2612–2630/1.

³⁰ Ibidem, nr 2101–2111.

³¹ Ibidem, nr 2443–2448. Opis zamku mirskiego z inwentarza z 1681 r. opublikowali W. Mikulski i J. Zawadzki, *Opty zamków*, s. 45–51.

jeden nie datowany osiemnastowieczny inwentarz³². W dziale XXV znajdziemy też pojedyncze inwentarze Ołyki z 1755 r. oraz Starej Wsi z 1659 r.³³

Wielu interesujących i niejednokrotnie unikatowych informacji dostarcza zajmujący się majątkami radziwiłłowskimi dział XXIII. Natknąć się w nim można również na wiele dokumentów dotyczących bezpośrednio lub pośrednio zagadnień związanych z fortecami i zamkami położonymi w tych posiadłościach. Najwięcej z nich (kopii i oryginałów) dotyczy Słucka w XVI–XVIII w. Jest tu jeden z zachowanych wcześniejszych inwentarzy słuckich, który sporządził w 1642 r. Jan Sosnowski. Zawiera on opis starego zamku, niestety bez opisu arsenału, gdyż jak stwierdził Sosnowski „Cekauz, gdzie armata zamknięta i zapieczętowana”³⁴. W dziale tym znajdują się liczne kopie korespondencji Bogusława Radziwiłła z mieszczanami słuckimi i radą miasta oraz dokumenty księcia odnoszące się do jej postanowień, także w sprawach wojskowych — często drażliwych dla mieszczan — jak np. kwatunki żołnierskie, roboty wałowe, podatki na rzecz utrzymania garnizonu itd.³⁵ Interesujące są wykazy długów i wierzycieli księcia Bogusława, wśród których odnaleźć można także jego oficerów garnizonowych oczekujących na zaległe uposażenia³⁶. Znajdują się w nim też obszerne wykazy źródeł finansowania garnizonu, robót fortecznych, w tym informacje o przyczynach trudności w terminowej wypłacie żołdu, braku dostatecznego umundurowania czy zaniedbań w pracach nad umocnieniami fortecy. Oprócz korespondencji książęcej mamy również listy komendantów i komisarzy słuckich, a także liczne kopie różnych dokumentów, m.in. Kazimierza Jana Sapięhy, Michała Serwacego Korybuta Wiśniowieckiego, Karola Stanisława Radziwiłła, Hieronima Floriana Radziwiłła i innych, którzy w swojej korespondencji poruszali istotne niejednokrotnie problemy związane z radziwiłłowskimi fortyfikacjami i załogami³⁷. Fortecy nieświeskiej dotyczą kopie i oryginały dokumentów tamtejszych Radziwiłłów z XVII–XVIII w., a także miejscowych gubernatorów np. Stefana Trypolskiego³⁸. Należy wspomnieć też o opisach położonego już na Podlasiu zamku w Białej i znajdujących się tam dwóch inwentarzy z 1765 i 1768 r.³⁹

Prawdziwe bogactwo informacji o twierdzach radziwiłłowskich znajdziemy w dziale VII Archiwum Radziwiłłowskiego. W zasadzie wszystkie materiały zgromadzone w tym dziale mogą w jakiś sposób wzbogacić wiedzę na ten temat, ale szczególnie godne uwagi są dokumenty, które w Inwentarzu archiwalnym działu VII

³² AGAD, AR, dz. XXV, nr 230–248/1.

³³ Ibidem, nr 2875, Ołyka, nr 4017a, Stara Wieś.

³⁴ „Inwentarz Zamku Xstwa Słuckiego pisany w Roku 1642 Mca July die 20”, AGAD, AR, dz. XXIII, teka 132.

³⁵ Zob. ibidem, teka 154, s. 606–668. Tu też (s. 590, 591), znajduje się niezwykle ciekawy dokument księcia: „Informatia do Porządku Fortece Naszej Słuckiej i Miast trzech Starego i Nowego, także Ostrowa wydajemy w ten sposób”.

³⁶ AGAD, AR, dz. XXIII, teka 117, plik 4.

³⁷ Zob. ibidem, teka 151, 158, 159.

³⁸ Ibidem, teka 150.

³⁹ Ibidem, teka 9, plik 2. Teka 6, plik 1 podaje informacje o zniszczeniach w Białej dokonanych przez Kozaków w październiku 1648 r. i innych z połowy XVII w.

zgrupowane zostały pod nazwą „Fortece radziwiłłowskie i ich garnizony”. Znajdują się tam niezwykle bogate zbiory akt do dziejów fortecy i garnizonu słuckiego za lata 1621–1769⁴⁰. Ich tematyka dotyczy organizacji służby żołnierskiej, roli komendantów garnizonu, jego liczebności⁴¹, rozkazów i instrukcji dla komendantów⁴² oraz ich raportów składanych Radziwiłłom wraz ze szczegółowymi rachunkami przychodów i rozchodów żywności, amunicji i pieniędzy. Podobny charakter noszą zgromadzone w innej teczce dokumenty do dziejów fortecy birżańskiej i jej garnizonu w latach 1659–1744⁴³. Do twierdzy nieświeskiej znajdziemy natomiast role żołnierzy stacjonujących w niej w latach 1656–1679⁴⁴. Inne teczki działu VII zawierają wiele równie interesujących materiałów dotyczących przykładowo arsenałów radziwiłłowskich w Słucku, Nieświeżu, Olyce⁴⁵, sprowadzania dział i przemieszczania ich z jednej twierdzy do drugiej⁴⁶. Pozwalają one na wgląd w losy garnizonów radziwiłłowskich, a przede wszystkim na ustalenie ich liczebności i składu społecznego⁴⁷ oraz przemieszczeń poszczególnych ich jednostek w XVII–XVIII w. Widać wówczas wyraźnie rosnącą rolę fortecy słuckiej i jej garnizonu, który niejako „obsługuje” w XVIII w. inne zamki i posiadłości radziwiłłowskie⁴⁸. Oprócz tego znaczna część akt poświęcona została opisowi broni i amunicji, uzbrojenia i umundurowania żołnierzy, zaopatrzenia ich w odpowiednie konie i kosztom wiążącym się z nimi. Sprawy finansowe związane z utrzymaniem twierdz i żołnierzy

⁴⁰ AGAD, AR, dz. VII, nr 678. Fortecy słuckiej dotyczy największa część materiałów zebranych w tym dziale, a odnoszących się do twierdz radziwiłłowskich. Ponadto wiele ciekawych danych znajduje się w innych jednostkach tego działu, np. nr 228.

⁴¹ Zob. plik zatytułowany: „1662–1664 Garnizon fortecy słuckiej na żołdzie Rzplitej. Rachunki z 1662 i 1664 r.”

⁴² Przykładowo: „Informacia dana Panu Janowi Grossowi Maiorowi, w Królewcu die 27 Septembra[is] 1658”, ibidem, AR, dz. VII, nr 678; „Instructia dana Urodzonemu Panu Wilhelmowi Petersenowi [...], 8 stycznia 1660”, ibidem; Kazimierz Jan Sapieha hetman w. lit. do kapitana Felkerzama, komendanta słuckiego, b.m. 20 maja 1700, AGAD, AR, dz. VII, nr 678.

⁴³ AGAD, AR, dz. VII, nr 674.

⁴⁴ Ibidem, nr 675.

⁴⁵ Zob. „Regestr spisania Armaty X. Jmci w cekhauzie słuckim 1620”, ibidem, nr 641; „Inwentarz Arsenалу nieświeskiego z 1756 r.”, ibidem; „Regestr podług Inwentarza Arsenалу Zamku Olyckiego 1765 r.”, ibidem. W ostatnim przypadku dołączony jest wykaz dział, które Rosjanie zabrali z zamku olyckiego.

⁴⁶ Przykładowo pochodzący z 1661 r. dokument: „Asekuracja Pawła Sapiehy hetmana w. lit. na wypożyczone z zamku birżańskiego działa i amunicje”, ibidem, nr 69.

⁴⁷ Zob. „Summariusz ludzi na garnizonie słuckim zostawujących według popisu dnia ósmego miesiąca listopada w roku 1658”, ibidem, nr 473; „Raporty dzienne garnizonu fortecy słuckiej 1741–1749”, ibidem, nr 479; „Rolle garnizonu olyckiego w latach 1739–1772”, ibidem, nr 515, 516; pochodzące z 1682 r. „Rolle chorągwi księstwa birżańskiego”, ibidem, nr 589; czy z lat 1783–1784 „Raporty dzienne nowo-zaciągniętego szwadronu dragonii księstwa nieświeskiego”, ibidem, nr 566.

⁴⁸ Przykładowo warto zwrócić uwagę na następujące dokumenty: pochodzące z lat 1745–1753 „Rolle żołnierzy odkomenderowanych od garnizonu słuckiego do Birż i Białej”, ibidem, nr 485; „Rolla i tabela miesięcznej komendy krzyzewskiej garnizonu słuckiego Hieronima Floriana Radziwiłła, za lata 1744–1759” ibidem, nr 500; z 1745 r. „Rolla ludzi komendy krzyzewskiej garnizonu słuckiego odkomenderowanych do Newła”, ibidem, nr 501; czy z lat 1752–1758 „Rolle i raporty dzienne komendy lachowickiej garnizonu słuckiego”, ibidem, nr 502.

znajdują odbicie w ogromnej liczbie nagromadzonych rachunków, rejestrów kasy, skarg i żalów żołnierzy na zaległy czy niesatysfakcjonujący żołd. Konflikty i problemy nurtujące kadre oficerską czy prostych żołnierzy możemy badać dzięki bogatemu zbiorowi artykułów wojskowych dla milicji radziwiłłowskich, instrukcjom, regulaminom, niezwykle licznym (zwłaszcza dla czasów Hieronima Floriana Radziwiłła) raportom komendantów czy korespondencji wojskowych. Warto też zwrócić uwagę na zbiór akt sądowo-wojskowych, z których wylaniają się typowe problemy trapiące żołnierską społeczność. Będą wśród nich sprawy o dezercję żołnierzy oraz dotyczące innych wykroczeń, jak np. pijaństwa, kłótni, bójek, narzekania na służbę itd. Obecne są w nich również liczne skargi żołnierzy na nieuczciwość oficerów i oficjalistów radziwiłłowskich, wykazy aresztowanych żołnierzy, a także konkretne sprawy sądowe i oskarżenia⁴⁹. Należy też wymienić umowy z oficerami przyjmującymi służbę w milicji radziwiłłowskiej, patenty na szarże oficerskie, akty zwolnienia ze służby, glejty wydawane oficerom na wykonanie określonego zadania, sprawy wybrańców do milicji radziwiłłowskich i ich listy rekrutacyjne itd.

W dziale XXVI znajdziemy wiele jednostek archiwalnych przybliżających stan zaopatrzenia twierdz w broń i amunicję. Można wskazać na inwentarze poszczególnych arsenałów z takich zamków, jak: Birże, Nieśwież, Słuck, Ołyka, Biała⁵⁰. Sporządzane z powodu przeniesienia całego lub części wyposażenia cekhauzu w inne miejsce bądź w wyniku zaistniałych strat, zwłaszcza w XVIII w., stanowią dobre źródło do ustalania losów radziwiłłowskich zbrojowni.

Mówiąc o materiałach dotyczących fortec i zamków radziwiłłowskich, a znajdujących się w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów, nie wolno pominąć tych działów, które zawierają przykładowo instrukcje sejmikowe, uniwersały czy korespondencje. W dziale II tegoż archiwum zebranych jest wiele jednostek dokumentujących losy twierdz, garnizonów i starań o ich stan podejmowanych przez Radziwiłłów (np. działania Krzysztofa II na wielu sejmikach mające na celu zapisanie w instrukcji żądania dostatecznego zaopatrzenia twierdzy w Birzach)⁵¹. Spośród wielu interesujących akt można wymienić przykładowo pochodzące z połowy XVII w. uniwersały Jana Kazimierza dotyczące m.in. załogi w Słucku i prawa Bogusława Radziwiłła do zabrania jej części do Prus, paszport wystawiony

⁴⁹ Przykładowo: „Sprawa żołnierza garnizonu słuckiego Bielikiewicza oskarżonego o złodziejstwo i namawianie do dezercji, 1754 r.”, *ibidem*, nr 281; „Akta sprawy Rożewskiego, kapitana oskarżonego o niesłuszne więzienie żołnierza Duszewskiego (1759–1761)”, *ibidem*, nr 287; „Sprawa chorążego garnizonu słuckiego Szolychy podejrzanego o zdradę 1746 r.”, *ibidem*, nr 288.

⁵⁰ Przykładowo: inwentarze arsenału birżańskiego: z 1638 r. (AGAD, AR, dz. XXVI, nr 36); z 1655 r. (nr 72); z 1659 r. (nr 87); inwentarze arsenału nieświeskiego: registr armat z 1657 r. (nr 80); z 1695 r. (nr 113); registr armat zabranych przez Szwedów w 1706 r., które zatopiono w Łochwie, wydobyto w 1717 r. i przewieziono do Nieświeża (nr 169); z 1715 r. registr armat, z których część została przeznaczona na odlanie dzwonu w Mirze (nr 166); z 1769 r. registr armat zabranych z Nieświeża przez rosyjskiego majora Armina (nr 563 a); inwentarze arsenałów słuckich: z 1733 r. (nr 242); z 1792 r. (nr 692); inwentarze zamku ołyckiego z 1681 r. (nr 104); Rewers na wziętą armatę i amunicję w Białej, z 11 VII 1792 r. (nr 697).

⁵¹ Zob. listy Krzysztofa II Radziwiłła na sejmiki z 1628 r., AGAD, AR, dz. II, nr 1013–1015.

dla niej przez hetmana wielkiego litewskiego Pawła Sapiechę⁵², dekrety w sprawie opłaty garnizonu słuckiego i jego opłacenia ze skarbu Rzeczypospolitej, ordynanse Pawła Sapiehy do załogi słuckiej⁵³. Dla Słucka zachował się niezwykle interesujący rejestr uchwał rady miejskiej za okres od 3 XII 1654 r. do 1 VII 1659 r.⁵⁴ Oprócz postanowień czysto porządkowych i administracyjnych znajduje się w nim znaczna liczba materiałów wojskowych dotyczących zamków słuckich, załogi i jej działań nie tylko w mieście, walk prowadzonych przez garnizon z wojskami moskiewskimi i kozackimi jesienią 1655 r., konfliktów pomiędzy oficerami garnizonu i żołnierzami a mieszkańcami miasta itd. Mając na uwadze archiwalia z działu II, wspomnieć też wypada o pochodzącym z 14 VI 1661 r. wykazie kosztów poniesionych przez księcia Michała Kazimierza Radziwiłła podczas oblężenia Nieświeża w 1660 r. W kontekście całości jego wydatków dotyczących fortecy nieświejskiej w latach 1655–1660 podane są informacje o liczebności i rodzaju sił znajdujących się w niej w tych latach⁵⁵. Niezwykle bogatą prywatną korespondencję Radziwiłłów zawiera dział IV. Wiele listów kierowanych jest przez nich do oficerów ich garnizonów stacjonujących w poszczególnych twierdzach. Szczególnie interesujące są tu listy Bogusława Radziwiłła oraz adresowane do niego w burzliwym dla ziem litewskich okresie wojen z lat 50. i 60. XVII w. Dotyczy ona kontaktów księcia z jego dowódcami garnizonu słuckiego, takimi jak: Jan Ottenhauz, Adam Wol-lax, Jan Gross, Aleksander Schilling czy birżańskiego, np. z Karolem Karlikiem. Dla pogłębienia wiedzy o twierdzach należy przejrzeć dodatkowo korespondencję z komisarzami: Władysławem Hurynem i Kazimierzem Kłokockim oraz innymi cywilnymi urzędnikami miasta np. z Krzysztofem Winklerem⁵⁶. Ponadto niejednokrotnie trafimy na dołączone — sporządzone przez oficerów księcia — wykazy zapatrzenia fortec w sprzęt wojenny lub rachunki wydanych z poszczególnych fortec czy zamków: armat, prochu i amunicji na potrzeby wojsk Rzeczypospolitej⁵⁷.

⁵² Zob. Uniwersał Jana Kazimierza z 16 II 1658 r., AGAD, AR, dz. II, nr 1348; paszport od Pawła Sapiehy z 17 III 1658 r., *ibidem*, nr 1350.

⁵³ Zob. Dekret Komisji Wileńskiej z 6 II 1665 r., AGAD, AR, dz. II, nr 1513; Ordynans Pawła Sapiehy do Aleksandra Schillinga, komendanta słuckiego, b.m.d., *ibidem* nr 1515; Rejestr popisowy garnizonu słuckiego z 1659 r., *ibidem*, supl. nr 593.

⁵⁴ „Lauda albo uchwały do broni, porządku i ozdoby miasta Słucka Jaśnie Oświeconego Xcia [...] Bogusława Radziwiłła, Pana naszego miłościwego przy [...] P. Wilhelma Patersona Directora i dwunastu deputowanych osób obmyśłone [...]”. Zaznaczyć należy, że szerszy tekst, obejmujący okres od 1654 aż po 1660 r. włącznie, znajduje się w BCzart. 389. W AGAD, AR, dz. XXIII, teka 151 znaleźć można „Summarius Roznych miejskich transacty y sessy”, który najwyraźniej na podstawie powyższego dokumentu podaje skrócony przebieg wypadków w Słucku w okresie sierpień 1655–lipiec 1660, ale nikiel z ciekawymi uzupełnieniami, niewystępującymi ani w pełnej wersji z AGAD, ani z BCzart. 389.

⁵⁵ Zob. *ibidem*, nr 1433, AGAD, AR, dz. II, nr 1433.

⁵⁶ Korespondencja Bogusława Radziwiłła w dziale IV obejmuje ponad 1100 jednostek (teka 4, kop. 45–teka 10, kop. 101).

⁵⁷ Przykładowo: „Rejestr cekhauzu birżańskiego przez pana majora Karlika księciu Jmci oddany w Hollandzie d. 7 Novembr[is] 1660”, AGAD, AR, dz. IV a (kopie), tom 1, nr 4, k. 400; „Summariusz rachunku jaśnie oświeconego księcia Jmci pana koniuszego [...] z skarbem WXL o praesidium słuckiej fortecy”, *ibidem*, tom 1, nr 9, k. 637v., 638.

W celu lepszego poznania funkcjonowania fortyfikacji należących do Radziwiłłów warto zapoznać się także z listami innych członków tego rodu, takimi jak: Michał Kazimierz „Rybenko”⁵⁸ Hieronim Florian⁵⁹ czy Karol Stanisław „Panie Kochanku”⁶⁰. W dziale tym znajduje się zbiór korespondencji Krzysztofa II Radziwiłła z architektami i urzędnikami zaangażowanymi w latach 1636–1639 w budowę fortecy w Birżach⁶¹.

W dziale V Archiwum Radziwiłłów, wśród korespondencji różnych osób, znajdziemy mnóstwo listów skierowanych do Radziwiłłów pochodzących od ich oficerów, oficjalistów i innych osób, które w mniejszym lub większym stopniu dotyczą całego wachlarza zagadnień związanych z twierdzami radziwiłłowskimi, zwłaszcza w XVII–XVIII w. Przykładem może tu być korespondencja wspominanych wyżej oficerów czy wielki zbiór barwnych i szczegółowych listów komisarza Bogusława Radziwiłła — Władysława Huryna, a szczególnie Kazimierza Kłokockiego i Jana Pękalskiego⁶², zarządcy dóbr słuckich Jana Polemana, który był też współodpowiedzialny za zaopatrzenie garnizonu⁶³ czy Gustawa Adolfa de la Vallée, architekta fortyfikującego Słuck i Kopyl⁶⁴. Dzięki korespondencji rotmistrza Stanisława Skarbka i cywilnego zarządcy Sebastiana Przyborowskiego możemy obserwować cały wachlarz problemów, które pojawiły się w odzyskanej latem 1660 r. naddnieprzańskiej Kopysy. Z jednej strony będziemy tu mieli do czynienia z troską tych dwóch urzędników o utrzymanie tej niewielkiej fortecy, nieustannie narażonej w okresie wojny na ataki wojsk carskich, z drugiej strony obserwować można narastający pomiędzy nimi konflikt oraz wzajemne oskarżanie się przed księciem. Tym zaś będą ciągle utarczki i zatargi z poddanymi, starania mające na celu nakłonienie ich do powrotu do książęcych majątności, troska o ponowne zagospodarowanie zniszczonego miasta i włości oraz o utrzymanie i wyżywienie garnizonu. Dzięki dość licznie zachowanej korespondencji możemy na przykładzie fortecy Kopysy zaobserwować zjawisko coraz wyraźniejszego przenikania się funkcji militarnych z czysto administracyjnymi i gospodarskimi, realizowanymi przez urzędników cywilnych i wojskowych, którzy w okresie pokoju i stabilizacji byli coraz bardziej zainteresowani uzyskaniem zabezpieczenia majątkowego w pobliżu miejsca stacjonowania. Wiązało się to często z faktem wykorzysty-

⁵⁸ AGAD, AR, dz. IV a, teka 28, kop. 378–teka 33, kop. 477.

⁵⁹ Ibidem, teka 11, kop. 114–teka 14, kop. 158.

⁶⁰ Ibidem, teka 20, kop. 240–teka 21, kop. 284.

⁶¹ Ibidem, kopie, ks. 1 b. Zapisane strony, to: 1–89, 172v–190. Prof. T. Wasilewski w swoim artykule na temat budowy Birż, nazwał ją „Księgą budowy Birż”; zob. idem, *Budowa zamku i rezydencji Radziwiłłów w Birżach w latach 1586–1654* [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, Warszawa 1988, s. 263–272.

⁶² Listy W. Huryna, AGAD, AR, dz. V, nr 5569; listy K. Kłokockiego, ibidem, nr 6865 (tu przykładowo ciekawy: „Registr Armaty, która w Słucku na zamku jest”, cz. IV, s. 133, 134); listy J. Pękalskiego, ibidem, nr 11 557.

⁶³ Listy J. Polemana, AGAD, AR, dz. V, nr 12 042.

⁶⁴ Zob. listy z lat 1667–1669, AGAD, AR, dz. V, nr 16 828.

wania pełnionych urzędów do popelniania nadużyć wobec żołnierzy garnizonu, poddanych, a również dochodów księcia⁶⁵.

W zasadzie w każdym dziale Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów można odnaleźć interesujące materiały traktujące o twierdzach tego rodzaju. Nawet w dziale XI spotkamy akta do sprawy zajęcia przez garnizon radziwiłłowski ze Słucka fortecy nieświeskiej i prób opanowania sapieżyńskich Lachowicz⁶⁶. O tego rodzaju zagadnienia otrzymamy się także, w mniejszym lub większym stopniu, przeszukując archiwalia działu XVII, zawierającego akta starostw, oraz listy królewskie kierowane do różnych linii rodu Radziwiłłów zgromadzone w dziale III czy pamiętniki i diariusze z działu VI.

Bogactwo archiwaliów dotyczących fortec i zamków radziwiłłowskich pozostaje w sprzeczności ze stopniem ich wykorzystania przez badaczy. Przedstawione zaś akta, przechowywane w wymienionych działach Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów, pozwalają na podjęcie szerokich badań w kontekście staropolskiej sztuki wojennej. Należałoby dokładniej zająć się dziejami fortyfikacji radziwiłłowskich, okolicznościami ich powstania, kontaktami z architektami i wzorami fortyfikacyjnymi przeniesionymi z Europy Zachodniej oraz stopniem ich recepcji na ziemiach litewskich. Należy także zwrócić uwagę na rolę tych umocnień w systemie obronnym Rzeczypospolitej. Niezwykle interesujące są mało wyjaśnione zagadnienia dotyczące garnizonów, ich powstawania, bazy rekrutacyjnej, kadry oficerskiej, dróg jej awansów, wewnętrznych stosunków panujących wśród żołnierzy czy sposobów zdobywania środków na utrzymanie umocnień i załóg. Dochodzi do tego również zagadnienie cekhausów i ich wyposażenia w broń i amunicję. I w tym wypadku zachowane dokumenty pozwalają prześledzić wiele problemów związanych z radziwiłłowskimi arsenalami, takich jak: poziom ich wyposażenia, sposób i źródła pozyskiwania artylerii, muszkietów, amunicji, losy tego uzbrojenia (np. dział), porównanie arsenaliów radziwiłłowskich z należącymi do Rzeczypospolitej. Odrębnym postulatem badawczym stają się właśnie problemy ponoszonych kosztów, do których także zachowały się liczne materiały. Korzystając z bogatych roll, wykazów wsi wybranieckich, ziemian zależnych i kozaków możemy pokusić się o ustalenie składu społeczno-narodowego wojsk nadwornych i milicji radziwiłłowskich. Najwięcej materiałów, szczególnie z XVIII w., zgromadzonych jest dla garnizonu słuckiego. Ze względu na swoją szczególną pozycję Słuck odgrywał w tym okresie wybitną rolę w dobrach radziwiłłowskich. Jak widać powyżej, jego żołnierze obsadzali nie tylko zamki słuckie czy inne pobliskie, ale byli wysyłani też do dalszych posiadłości radziwiłłowskich. Pojawia się tu konieczność przebadania roli tego garnizonu oraz jego dyspozycyjności, w tym również w utrzymywaniu poddanych w posłuchu. Zadać należy też pytanie o udział tego garnizonu w działaniach obronnych w okresie wojen z połowy XVII i XVIII w. (np. podczas

⁶⁵ AGAD, AR, dz. V, nr 14 423. 30 listów S. Skarbka do B. Radziwiłła z lat 1662–1665. Listy S. Przyborowskiego, *ibidem*, nr 12 561. Warto zwrócić uwagę na kontrolę przeprowadzoną z polecenia Bogusława w Kopsi w latach 1663–1664 przez Samuela Leźnickiego (nr 8451) i Jana Cedrowskiego (nr 1867).

⁶⁶ AGAD, AR, dz. XI, nr 48.

najazdu szwedzkiego w dobie wojny północnej). Bogata i różnorodna korespondencja Radziwiłłów z oficerami, urzędnikami cywilnymi, a także skargi i petycje mieszczan czy ziemian mogą dać nam odpowiedź na pytanie, na ile i jak zmieniło się postrzeganie danej fortecy czy zamku przez okolicznych poddanych, a tym bardziej jego załogi. Szczególnie domaga się przeprowadzenia takich badań mało znany okres XVIII stulecia⁶⁷.

Z bogatej korespondencji czy akt o charakterze majątkowo-gospodarczym wyluskać możemy wiele informacji dotyczących atrakcyjności służby w radziwiłłowskich garnizonach. Wypadałoby porównać uposażenie kadry oficerskiej i podoficerskiej, a także zwykłych żołnierzy z ich odpowiednikami w wojskach komputowych Rzeczypospolitej. Należałoby wziąć pod uwagę regularność wypłacania żołdu, która szwankowała z uwagi na liczne skargi żołnierskie, także w wypadku garnizonów radziwiłłowskich, oraz drogi awansu na wyższe stopnie wojskowe, specjalne nagrody pieniężne wypłacane lub tylko obiecane, czy zwyczaj nadawania urzędu lub ziemi w dzierżawę w dobrach radziwiłłowskich po zakończeniu służby w szeregach garnizonu. Z analizy powyższych archiwaliów wiemy, że były to zjawiska praktykowane przez Radziwiłłów. Na ile czyniły one służbę w ich jednostkach atrakcyjną, należałoby odpowiedzieć po bardziej dogłębnym ich przebadaniu.

Pytań i problemów pojawia się o wiele więcej ponad te, które zostały zasygnalizowane. Ogromna większość z nich czeka na swoje przebadanie i opracowanie. Obfitość archiwaliów zgromadzona w Warszawskim Archiwum Radziwiłłów pozwala na wyjaśnienie niejednej tajemnicy dotyczącej fortec i zamków radziwiłłowskich w okresie XVI–XVIII w.

Krzysztof Kossarzecki, Fortresses and Residential Castles of the Radziwiłł Family in the Seventeenth and Eighteenth Centuries on the Basis of Records Preserved in the Radziwiłł Family Archives in Warszawa

Summary

The Radziwiłł Family Archive that is preserved in the Central Archive of Historical Records (AGAD) contains a vast amount of original source material for research on fortresses belonging to the Radziwiłł family that were situated on the territory of the Grand Duchy of Lithuania. On the basis of these sources it is possible to analyze the process of the fortresses' formation, consolidation and decline in the eighteenth century. Records from this archive provide information about the role played by the private fortresses, both at building and strengthening the power and position of Radziwiłł family in Lithuania, as well as at the defence system of the Polish-Lithuanian Commonwealth, especially during its decline in the mid-seventeenth century.

Each part of the Radziwiłł Family Archive provides detailed information on various aspects of the fortresses in times of peace and war. The information on purely military

⁶⁷ Zob. M. J. Lech, *Powstanie chłopów białoruskich w starostwie krzyczewskim (1740)*, „Przeгляд Historyczny”, t. 51, 1960, z. 2, s. 314–330; idem, *Milicje Radziwiłłów jako oręż feudałów w walce z ruchami chłopskimi na Białorusi i Litwie*, „Rocznik Białostocki”, t. 2, 1962, s. 33–58.

matters can be found in parts II, IV, V and in particular in VII and XXVI (correspondence, reports about events of the war, the data for the manning, operation, supply and finances of the various garrisons, their relations with the army or local population, etc.). In these parts there are also many data to be found concerning the time of peace. Inventories that are in parts XXIII and XXV are in this respect especially invaluable. They depict the economic role of fortresses, their impact on the functioning of the other estates of the Radziwiłł family. This was especially noticeable in the late seventeenth century, when these fortresses increasingly lost its military character, turning into the centres of magnate latifundia Biržai [Birże, now city in Lithuania], Slutsk [Слуцк; Słuck, now city in Belarus], Nesvizh [Нясьвіж; Nieśwież, now town in Belarus].

The source material of the Radziwiłł Family Archive allows for an extensive and diverse research on various aspects of the functioning of private fortresses in the defence system of the Grand Duchy of Lithuania over the sixteenth to the eighteenth century. Moreover, it also allows insight into a wide range of social and economic problems related to the functioning of fortresses, numerous garrisons, aristocratic administration in a frequently foreign environment. These records give us information on the relations and influences in the changing realities of over three centuries. The findings about the operation of the fortresses of Radziwiłł family may become the basis for similar studies on other magnate families.